

Verbreiding en oorzaak van *h*-procope en *h*-prothese in het Middelnederlands

Margit Rem, Nicoline van der Sijs en Marjolein van Os

TET 69 (2): 195–230

DOI: 10.5117/TET2017.2.SIJS

Abstract¹

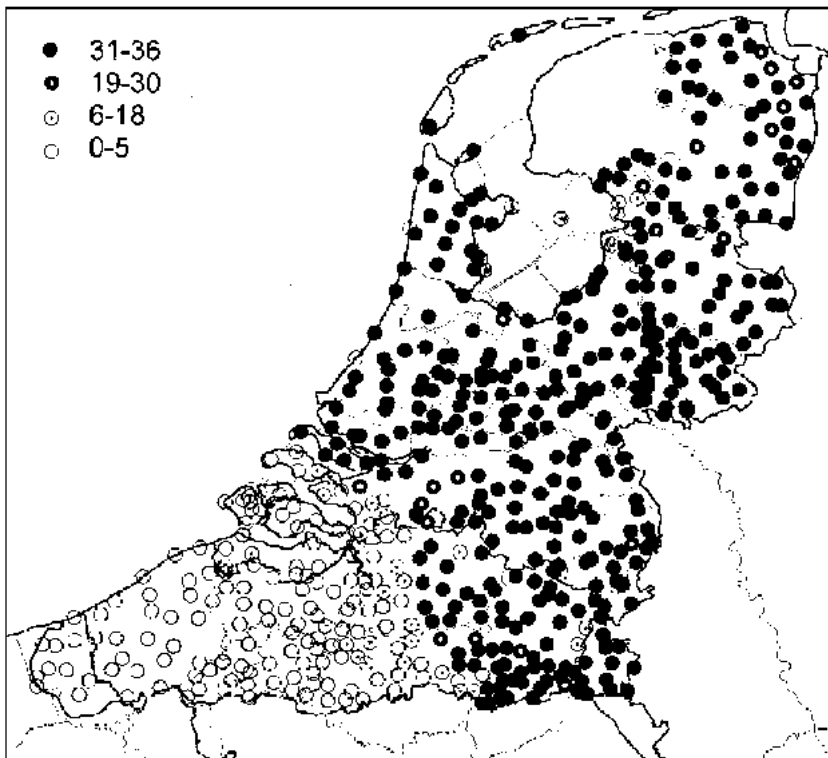
The diffusion and cause of procope and prothesis of h in Middle Dutch

In this article we examine the geographical distribution of procope and prothesis of *h* in Dutch charters from the 13th and 14th centuries, and the frequency with which these phenomena occur, while trying to find patterns in the data. We then venture an explanation of why these phenomena originate in the Flemish dialects. Our hypothesis is that procope of *h* was induced by language contact between Dutch (Flemish) and French, due to the many bilinguals in Flanders. The contact situation triggered an already existing internal tendency by which *h* was lost or weakened before sonorants and glides to also affect prevocalic *h*.

Keywords: Middle Dutch, language contact, hypercorrection, sound change, corpus linguistics

1 Inleiding

In een deel van de moderne Nederlandse dialecten valt *h* aan het begin van een woord weg (FAND 2005: IV, pp. 431-435; De Wulf 2003). Deze zogenoemde procope van *h* vindt plaats in een aaneengesloten zuidwestelijk gebied, zoals blijkt uit Kaart 1 (uit De Wulf 2003: 217): Frans-Vlaanderen, West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen, Zeeland (maar niet de Zuid-Hollandse eilanden), het zuidwesten van Noord-Brabant, de westelijke helft van de provincie Antwerpen en vrijwel de hele provincie Vlaams-Brabant.

Kaart 1. Overzicht van *h*-behoud in de hedendaagse dialecten (De Wulf 2003: 217).
 Voor de kaart zijn 36 woorden met *h*-anlaut geselecteerd. Op de legenda staan de vier graden van *h*-behoud, gevolgd door het aantal voorkomens.

Buiten het aaneengesloten zuidwestelijke gebied valt de *h* slechts incidenteel weg, en dat gebied is bovendien, aldus De Wulf (2003: 219-220), in Nederland in de 20ste eeuw kleiner geworden: in enkele *h*-loze gebiedjes in Zuid-Holland, Noord-Holland, Noord-Brabant en het noordoosten is *h* onder invloed van de standaardtaal weer ingevoerd.² In Nederlandstalig België is in de 20ste eeuw in het oosten (Aarschot, Hasselt, Diest en Sint-Truiden) het *h*-loze gebied enigszins uitgebreid, zij het dat het wegvallen van de *h* hier facultatief is (De Wulf 2003: 220-222). Daarentegen is elders het *h*-loze gebied kleiner geworden, bijvoorbeeld langs de Maas boven Maastricht. Voor gebieden waar *h* occasioneel voorkomt, heeft De Wulf (2003) onderzocht of (1) de frequentie van het woord of (2) de klinker die volgde op *h* invloed uitoefende op het wel of niet realiseren van die *h*. Voor geen van beide hypothesen vond hij bewijsgrond.

In Van den Toorn e.a. (red.) (1997: 100) wordt gesteld dat de structureel

zwak staande *h* aan het begin van een woord al in het Vroegmiddelnederlands in sommige gebieden is verdwenen:

Dit blijkt uit een groot aantal woorden voornamelijk, maar niet uitsluitend, in het westen van het taalgebied, waarin geen grafeem <h> voorkomt op plaatsen waar de rest van het taalgebied deze doorgaans schrijft: *ant* 'hand', *emel* 'hemel', *ier* 'hier', *ol* 'hol', *us* 'huis'. Dit verschijnsel kan alle daarvoor in aanmerking komende gevallen treffen; er zijn geen woorden aangetroffen die een vaste *h*-hebben. Dat deze <h> geen foneem is, blijkt bovendien uit spellingen met <h> waar de rest van het taalgebied deze niet schrijft: *habbet* 'abt', *habbedesse* 'abdis' [...]. Ook hier geldt dat elk vocalisch anlautend woord een *h*-prothese kan krijgen, ook bijvoorbeeld *hes* 'is'.

Procope en prothese zijn twee kanten van dezelfde medaille: in beide gevallen is sprake van een niet-etymologische vorm; in het eerste geval doordat de oorspronkelijke, etymologische *h* voor een klinker aan het begin van een woord is weggelaten, in het tweede geval doordat een *h* op deze positie juist is toegevoegd, terwijl hij in het oorspronkelijke woord niet voorkwam. Overigens blijkt uit De Wulf (2003: 227) dat hypercorrecte prothese (type *aap* > *haap*) in de moderne gesproken dialecten niet (meer) voorkomt.

De situatie van de *h* in het Laاتمiddelnederlands beschrijft Willemyns (in Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 182-183) als volgt:

Uitermate typisch voor het Vlaams is de procope en prothesis van de *h*, dat wil zeggen dat die niet geschreven werd waar we die verwachten, zoals in *ondert* 'honderd' en *ant* 'hand', maar dan juist wel opduikt waar die niet thuishoort, zoals in *hu* 'u' of *hezel* 'ezel'. Een dergelijke hypercorrectie bewijst dat de *h* in Vlaanderen niet uitgesproken werd en aangezien dit in andere geschriften niet wordt aangetroffen, kan men daaruit afleiden dat dit verschijnsel, dat nu een kenmerk is van bijna alle Zuidnederlandse dialecten, in Vlaanderen is gestart en zich nadien heeft uitgebreid.

Bovenstaande uitspraken over *h*-procope en *h*-prothese in het Middelnederlands zijn niet gebaseerd op systematisch corpusonderzoek. Dergelijk onderzoek voeren we uit in dit artikel, en wel aan de hand van gelocaliseerde en gedateerde oorkonden uit de 13de en 14de eeuw. We onderzoeken eerst de geografische verbreiding van procope en prothese in de 13de en 14de eeuw (§ 2 en § 3) en we bekijken of de verschijnselen zich in de loop van de tijd inderdaad uitbreiden en of er een kerngebied is aan te wijzen waar het wegvallen van *h* is begonnen. Uit de bijgevoegde kaarten

blijken de relatieve frequenties van de verschijnselen. Vervolgens voeren we kwantitatief onderzoek uit op het 14de-eeuwse corpus (§ 4), gebaseerd op de aantallen voorkomens van de verschijnselen, met als doel de oorzaak van procope en prothese te verklaren. We bekijken of het optreden van procope en prothese regionale verschillen vertoont (§ 4.1), of lexicale verschillen (§ 4.2), of verschillen op het niveau van de oorkonden (§ 4.3). In § 5 analyseren we de gegevens uit de voorgaande paragrafen. In § 6 doen we een voorstel ter verklaring van het ontstaan van procope juist in de Vlaamse dialecten, gebaseerd op een combinatie van taalinterne en taal-externe factoren, in § 7 schetsen we kort de ontwikkeling van *h*-procope na de 14de eeuw, en in § 8 geven we tot slot een korte samenvatting van onze bevindingen.

2 De geografische verbreiding van *h*-procope in de 13de en 14de eeuw

Als gezegd is volgens Willemyns (Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 182) het wegvallen van de *h* in het Vlaams gestart en heeft het zich vandaar verbreid. In deze paragraaf onderzoeken we de vragen of procope zich inderdaad in de loop van de 13de en 14e eeuw heeft uitgebreid, en of het mogelijk is een gebied aan te wijzen waar het verschijnsel is ontstaan.

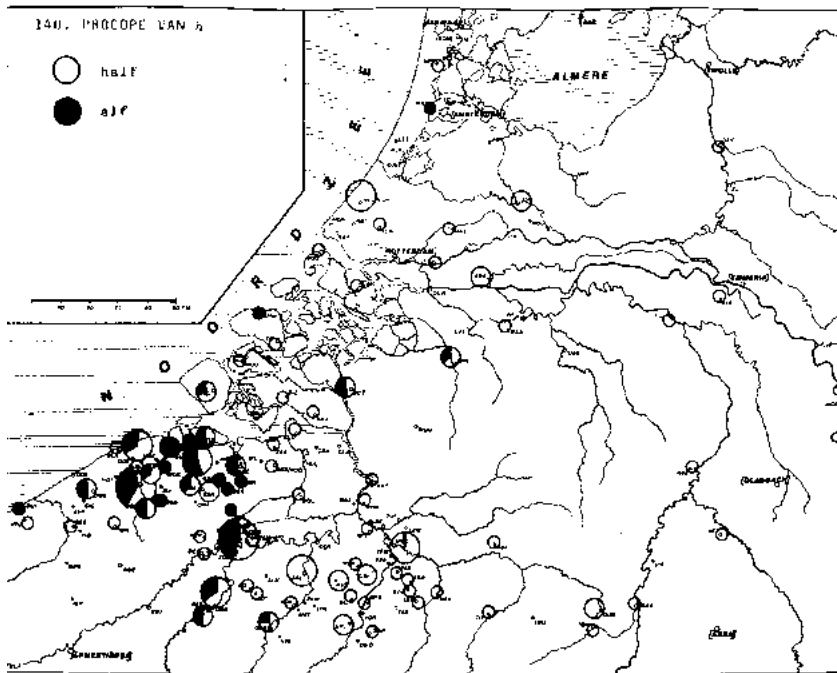
De 13de-eeuwse gegevens zijn afkomstig uit reeks I van het Corpus Gysseling (CG, Gysseling 1977-1987), met ambtelijke documenten uit de 13de eeuw. Op basis van dit corpus zijn twee taalatlanten van het 13de-eeuwse Nederlands samengesteld, door Berteloot (1984) en Mooijaart (1992). In § 2.1 en § 3.1 werken we de bevindingen van beide taalatlanten voor de 13de eeuw nader uit en vergelijken we de bevindingen met de gegevens uit het Corpus van Reenen-Mulder (CRM), met originele ambtelijke teksten uit de 14de eeuw.³

Voor de interpretatie van de 13de- en 14de-eeuwse gegevens moet worden bedacht dat de documenten niet gelijkelijk over het taalgebied zijn verdeeld, en de oorkonden in de twee eeuwen lang niet altijd uit dezelfde plaatsen afkomstig zijn. Zo werden Nederlandstalige oorkonden in de 13de eeuw voornamelijk in het zuiden geschreven; in het noorden schreef men nog Latijn. Van de bijna 2100 documenten die vóór 1300 zijn geschreven, is 70 % Vlaams, 15,5 % Hollands, 10 % Brabants, 1,5 % Zeeuws, 1,3 % Utrechts, terwijl de rest uit de andere gewesten kwam (Willemyns 2003: 68). Doordat in de 14de eeuw ook de noordelijke gebieden overgingen op het Nederlands, bevat CRM veel meer materiaal uit het noordelijke taalgebied dan

het CG. Desondanks is het goed mogelijk conclusies te trekken uit een vergelijking tussen de 13de- en 14de-eeuwse kaarten, aldus Van Dalen-Oskam e.a. (2004).

2.1 Procope van *h* in de 13de eeuw

Zowel Berteloot (1984) als Mooijaart (1992) besteden aandacht aan het wegvallen van de *h*, maar alleen Berteloot heeft van dit verschijnsel een kaart getekend, namelijk van de procope bij *half*; zie Kaart 2 (Berteloot 1984, p. 95-96, kaart 140).

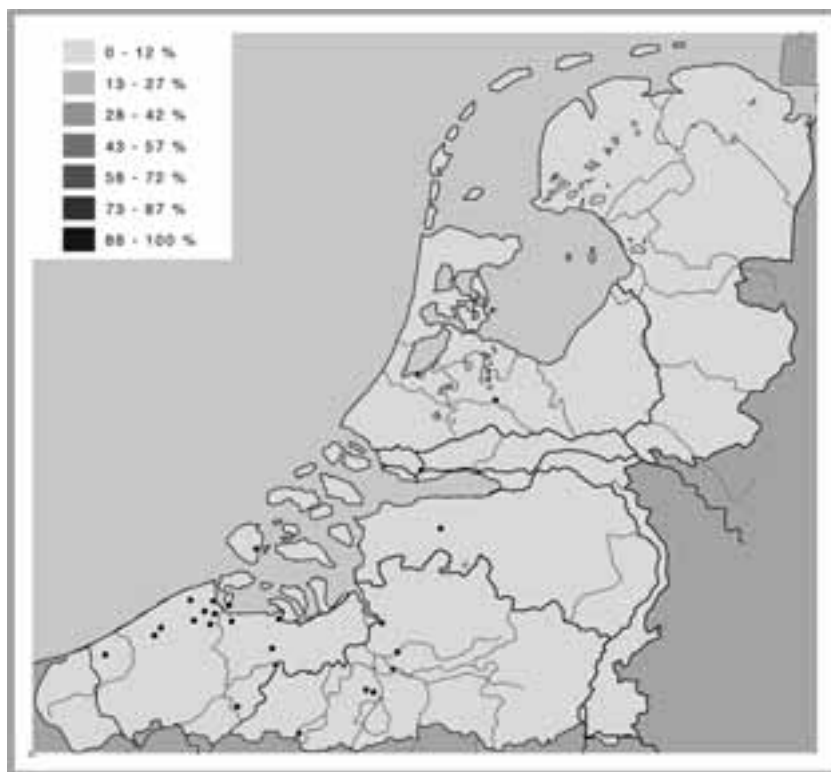
Kaart 2. *Alf* (donkere cirkel) en *half* (open cirkel) in de 13de eeuw (Berteloot 1984, kaart 140)

Op basis van het kaartbeeld constateert Berteloot dat het gebied met procope uitstekend vergelijkbaar is met de moderne *h*-kaarten; alleen in het zuidwesten lijkt het in de 13de eeuw minder omvangrijk dan in de moderne tijd. Voorts constateert hij dat in het *h*-loze gebied opvallend veel correcte vormen voorkomen, 'te hoog eigenlijk om er alleen toevalstreffers in te zien. Dit zou statistisch nog nader onderzocht moeten worden' (Berteloot 1984: 95).

Is Kaart 2 exemplarisch voor het voorkomen van procope in de 13de eeuw, of verschilt de geografische verspreiding per woord? Om dat te on-

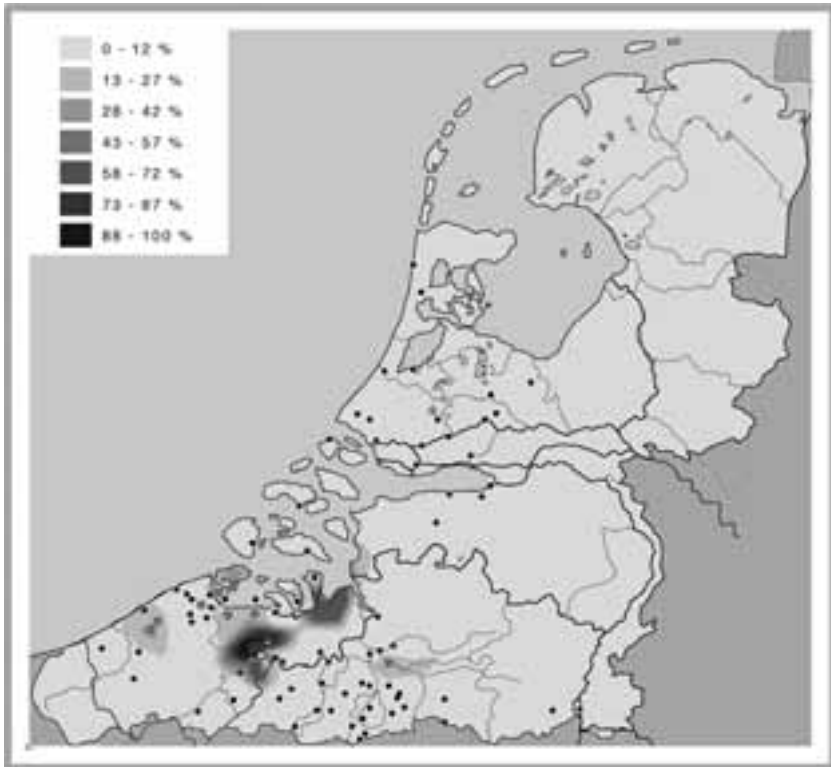
derzoeken hebben we ter vergelijking kaarten vervaardigd van *helft* (Kaart 3) en *hebben* (Kaart 4). Deze kaarten en de hierna volgende moeten als volgt worden gelezen: een zwart puntje op de kaart geeft aan dat het bewuste woord in die plaats één of meer keer is aangetroffen; het kan zowel gaan om de etymologische als de niet-etymologische vorm. Wanneer niet-etymologische vormen, in dit geval woorden waarin *h* is weggefallen, bij elkaar clusteren, wordt automatisch een grijs-zwart gebiedje getekend: hoe donkerder het gebied, hoe hoger de frequentie van de weggefallen *h*. Wanneer binnen een grijs-zwart gebiedje op een bepaalde plaats veel etymologische vormen voorkomen (vormen met *h*), wordt op die plaats een witte stip getekend. De grenzen en kleuring van de gebieden zijn automatisch door de computer berekend (zie Wattel & Van Reenen 2010).

Uit de gegevens op Kaart 3 blijkt dat procope van *h* bij *helft* nauwelijks voorkomt: er zijn slechts zwart gekleurde puntjes op de kaart te zien en er zijn geen aaneengesloten gebiedjes waar *h* is weggefallen (uit de onderliggende data blijkt dat *h* zeer incidenteel in Brugge en Gent wegvalt, maar dat is zo zelden dat de computerberekening het niet op de kaart weergeeft).

Kaart 3. *Elft* versus *helft* in de 13de eeuw (CG)

Op de kaart van *hebben* (Kaart 4) komen wel enkele gebiedjes naar voren waar de *h* relatief vaak wegvalt, met name rond Gent, Hulst en in mindere mate Oudenburg.

Kaart 4. *Ebben* versus *hebben* in de 13de eeuw (CG)

Uit de kaarten 2, 3 en 4 kunnen we constateren dat het wegvallen van de *h* geografisch sterk verschilt per woord, zelfs bij etymologisch verwante woorden als *half* en *heft*. De verspreiding van procope kan dus lexicaal sterk variëren. Ook Mooijaart (1992: 196-197) wijst hierop (zonder een kaart van het verschijnsel te tekenen). Zij geeft enkele tentatieve verklaringen waarom de *h* vaak behouden blijft;

- door de context: met name het begin of einde van oorkonden kent vaste formuleringen waarin *h* meestal behouden blijft;
- vanwege de regio: alleen rond Gent en Damme valt *h* vaak weg;
- door de fonetische omgeving: zo valt in 's *heiliges* de *h* vaker weg dan in *heilig* in overige contexten; ook het frequent wegvallen van *h* in *half* wijdt zij aan het grote aantal vaste verbindingen waarin dit woord

voorkomt en waarin sandhi optreedt, zoals *vichtalf* voor *vijfte-half* ‘vierenhalf’;

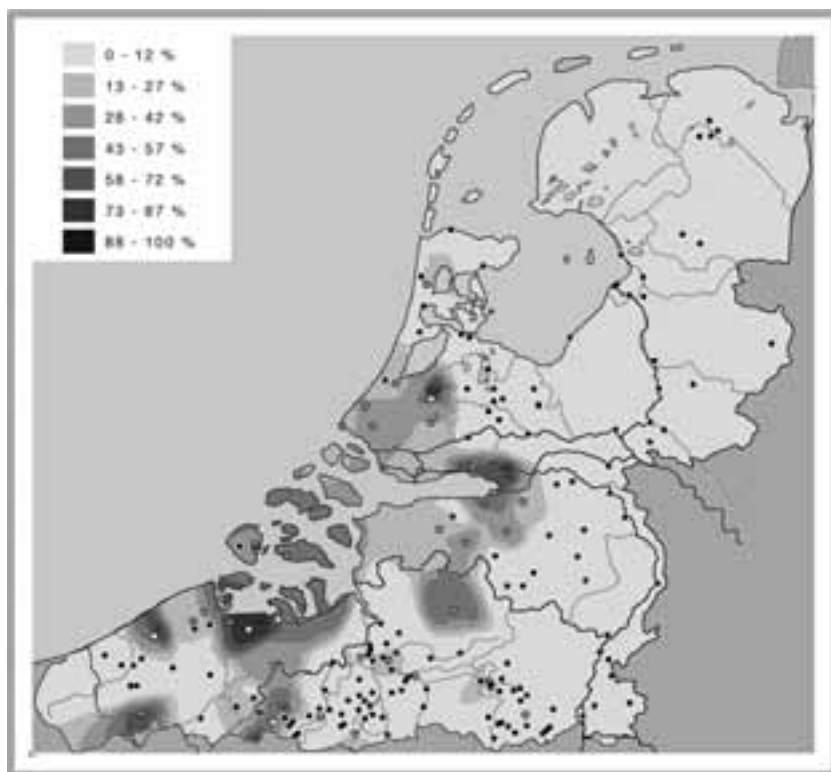
- vanwege homonymievermijding: dat kan bijvoorbeeld het geval zijn bij *heer* (*heer* of *eer*) en *hoog* (*hoog* of *oog*).

In § 2.2 onderzoeken wij in hoeverre deze verklaringen bevestigd worden door de 14e-eeuwse gegevens.

2.2 Procope van *h* in de 14de eeuw

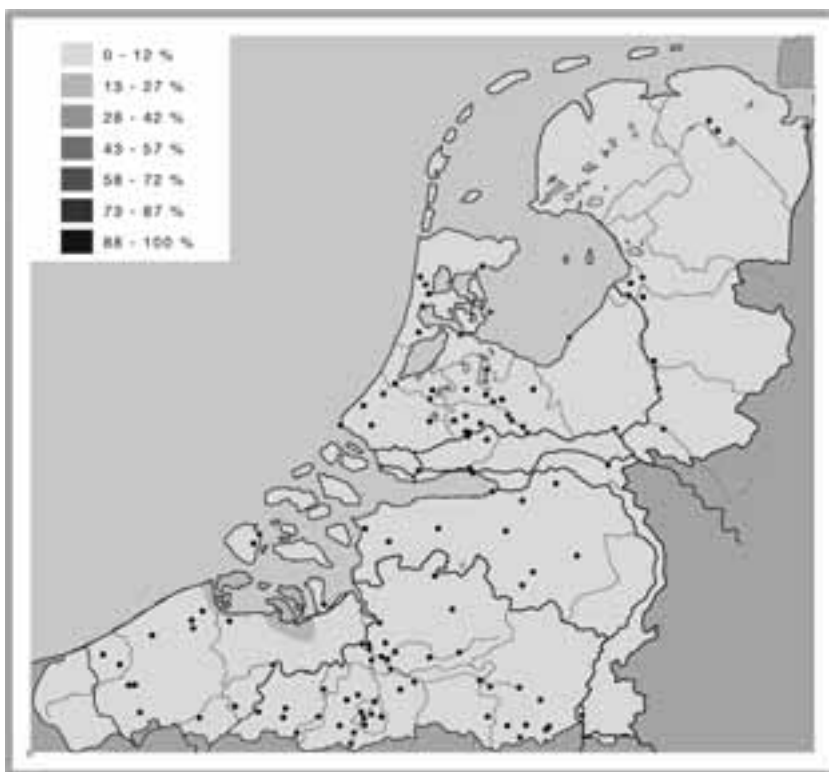
Breidt procope zich in de loop van de tijd uit? Die vraag hebben we onderzocht door de kaarten met de verbreiding in de 13de eeuw te vergelijken met 14de-eeuwse gegevens.

Op Kaart 5 is de *h*-procope bij het woord *half* in de 14de eeuw weergegeven. Uit een vergelijking met Kaart 2 lijkt het gebied waar de *h* is weggevallen in de 14de eeuw ten opzichte van de 13de eeuw fors toegenomen, maar ook verschoven: in de 14de eeuw valt *h* amper weg in het West-Vlaams, maar we vinden wel voorbeelden van *h*-procope in allerlei plaatsen in Brabant, Zeeland en Zuid-Holland, zelfs in Amsterdam.

Kaart 5. *Alf* versus *half* in de 14de eeuw (CRM)

De kaart van *helft* (Kaart 6) toont dat procope in de 14de eeuw bij dit woord vrijwel niet voorkomt.

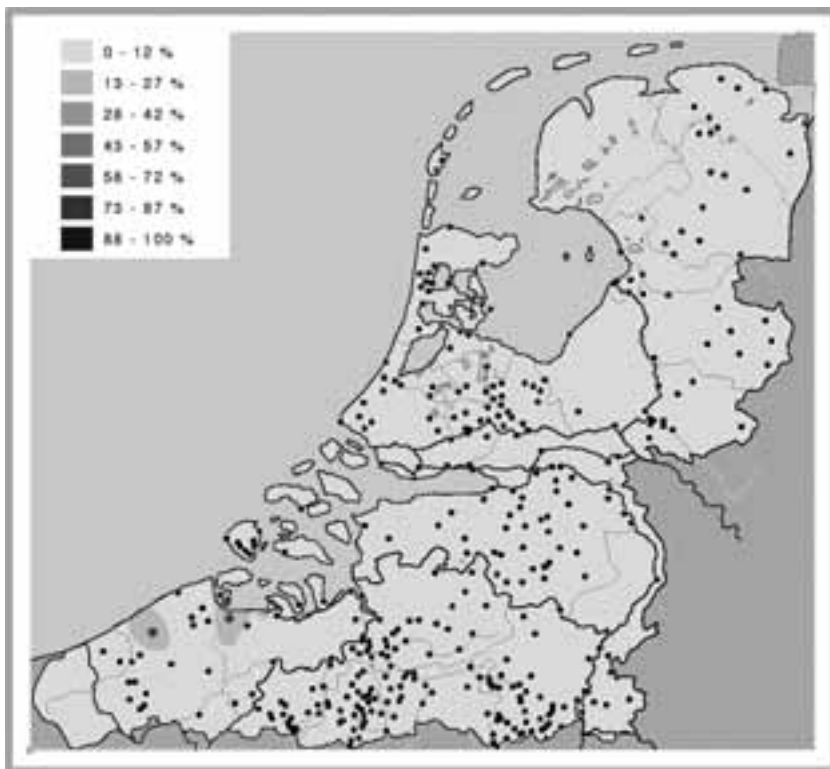

Kaart 6. *Elft* versus *helft* in de 14de eeuw (CRM)

Het gebied waar *hebben* (Kaart 7) in de 14de eeuw procope vertoont, is veel kleiner dan dat van de 13de eeuw (Kaart 4): van de oorspronkelijke gebieden rond Gent, Hulst en Oudenburg is alleen Oudenburg over en de uitloper naar Maldegem (die in de 13de eeuw lichtgrijs was). Terwijl Kaart 5 dus een uitbreiding van het verschijnsel te zien geeft, toont Kaart 7 het tegenovergestelde: een afname van het verschijnsel.

De gegevens van deze kaarten leiden dus niet tot een heldere conclusie: dat het gebied voor *half* in de 14de eeuw iets is toegenomen, kan ook verklaard worden doordat er voor de 14de eeuw eenvoudigweg meer gegevens beschikbaar zijn dan voor de 13de eeuw. Het verschijnsel procope vertoont dus in de loop van twee eeuwen geen duidelijke geografische uitbreiding, anders dan gesteld in Van den Toorn e.a. (red.) (1997: 182-183), waar werd beweerd dat *h*-procope 'in Vlaanderen is gestart en zich nadien heeft uitgebreid.'

Er is op basis van de gepresenteerde kaarten evenmin een duidelijk kern-

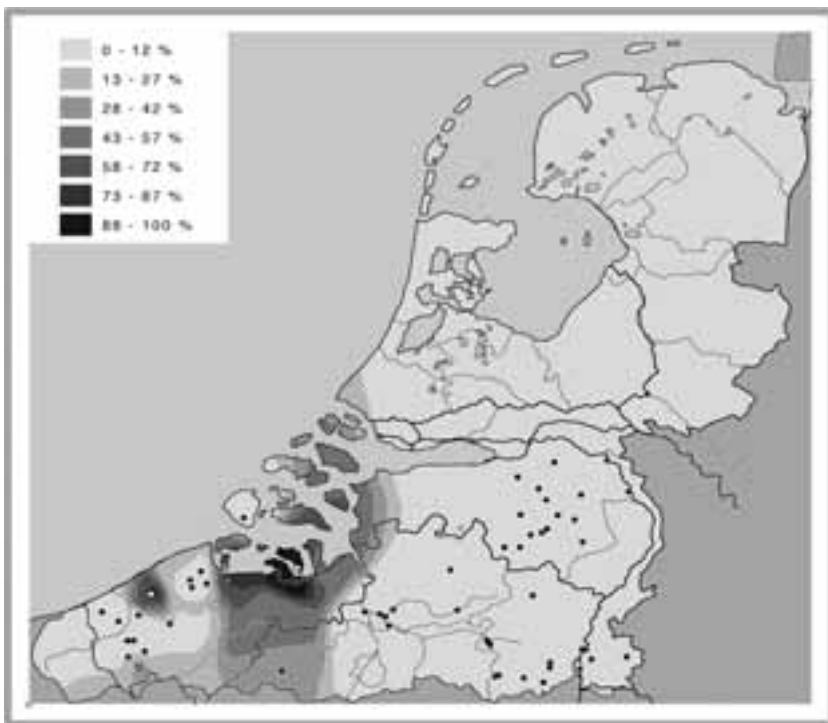
Kaart 7. *Ebben versus hebben* in de 14de eeuw (CRM)

gebied van het wegvallen van de *h* aan te wijzen. Wellicht blijkt een kerngebied als we meer kaarten betrekken bij de vergelijking. Op basis van die kaarten kunnen we bovendien nog een andere vraag beantwoorden, namelijk of de klinker die volgt op *h* invloed had op het wel of niet realiseren van die *h*. Voor de moderne tijd bleek dat niet het geval te zijn (De Wulf 2003), maar hoe was dat in het verleden? Ter vergelijking hebben we kaarten getekend van *halm* en *hand* (met *a*), van *hof* en *honderd* (met *o*), van *heilig* (met een tweeklank) en van *huis* (met een lange klinker *uu*); zie de kaarten 8-13.

Het grootste *h*-loze gebied vertoont *halm* (Kaart 8): de *h* wordt voornamelijk weggelaten in het Oost-Vlaams (rond Gent) en Zeeuws-Vlaanderen; in West-Vlaanderen vinden we *h-procope* in Gispel, Ieper en de regio Brugge (voor de Zeeuwse eilanden en Zuid-Holland zijn weinig gegevens beschikbaar dus hier kan de donkere kleuring een vertekening zijn). In *hand* (Kaart 9) valt *h* weg in kleinere gebiedjes en afzonderlijke plaatsen: in Blankenberg, in de buurt van Ieper, Zegelsem, Mariakerke en Schelle. Bij *hof* (Kaart 10) valt *h* voornamelijk weg rond Maldegem, Aardenburg en Sluis, en bij *honderd* (Kaart 11) in de buurt van Oudenaarde, het gebied

rond Eeklo, Maldegem en Hulst. De kleuring in West-Vlaanderen wordt veroorzaakt door een enkele attestatie in Gispel. In *heilig* (Kaart 12) valt *h* alleen in het uiterste zuidwesten weg, terwijl *h* in *huis* (Kaart 13) tot slot zo zelden wegvalt dat op de kaart geen gebiedjes zichtbaar worden.

Hoewel er enkele gebieden zijn waar *h* vaker wegvalt dan elders, moeten we concluderen dat er geen gemeenschappelijk kerngebied is aan te wijzen waar *h* altijd wegvalt; wel komt het verschijnsel het meest voor in Oost-Vlaamse en Zeeuws-Vlaamse dialecten. Uit de verschillende kaartbeelden (Kaart 5-13) blijkt zonneklaar dat het wegvallen van de *h* woordgebonden was, en niet afhankelijk van de klinker die voor de *h* staat.

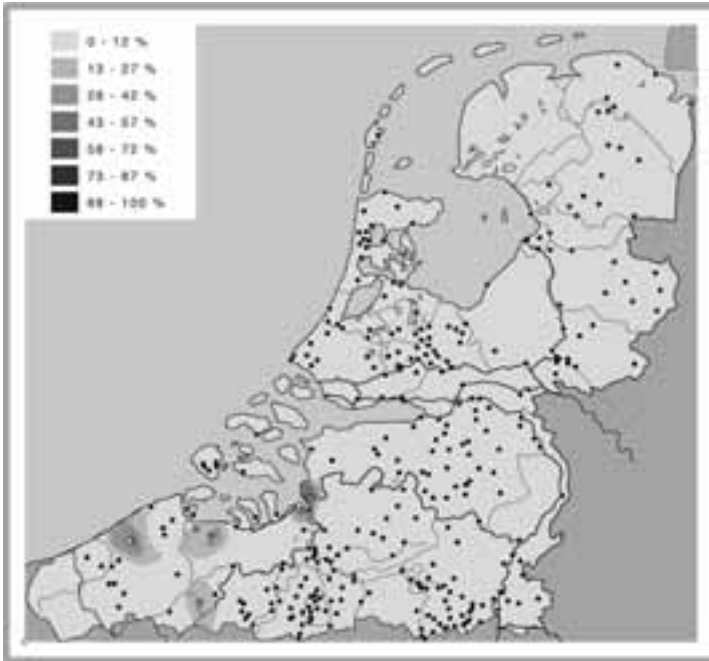
Kaart 8. *Alm* versus *halm* in de 14de eeuw (CRM)

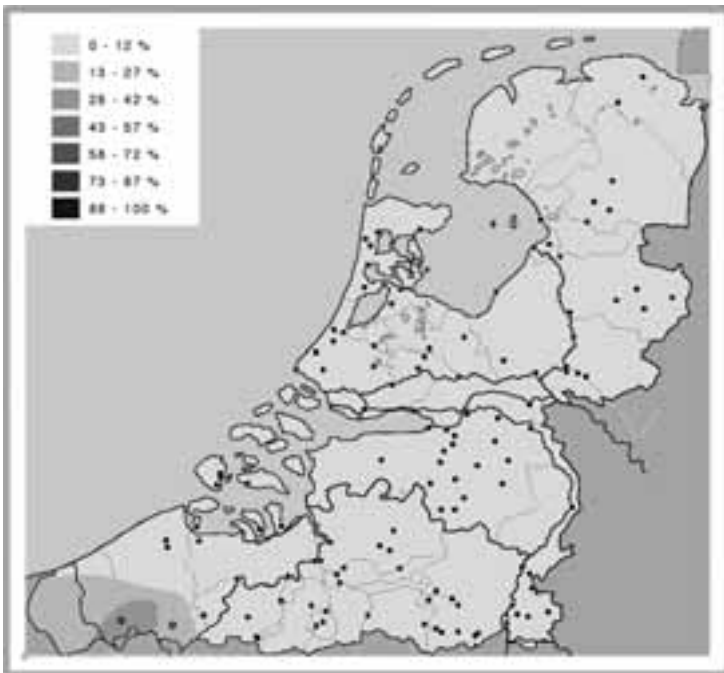
Kaart 9. *And/ant* versus *hand* in de 14de eeuw (CRM)

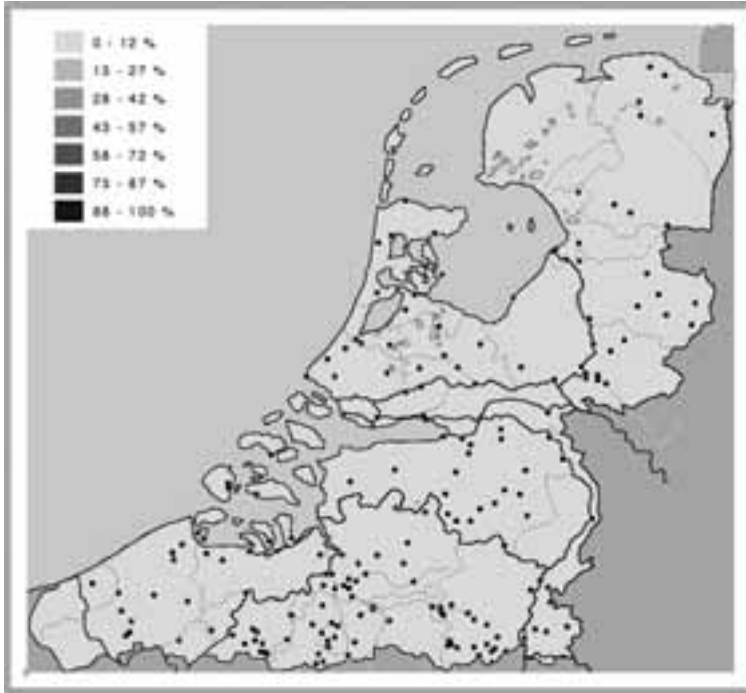
Kaart 10. *Of* versus *hof* in de 14de eeuw (CRM)

Kaart 11. *Onderd/ondert* versus *honderd* in de 14de eeuw (CRM)

Kaart 12. *Eilig* versus *heilig* in de 14de eeuw (CRM)

Kaart 13. *Uus* versus *huus* 'huis' in de 14de eeuw (CRM)

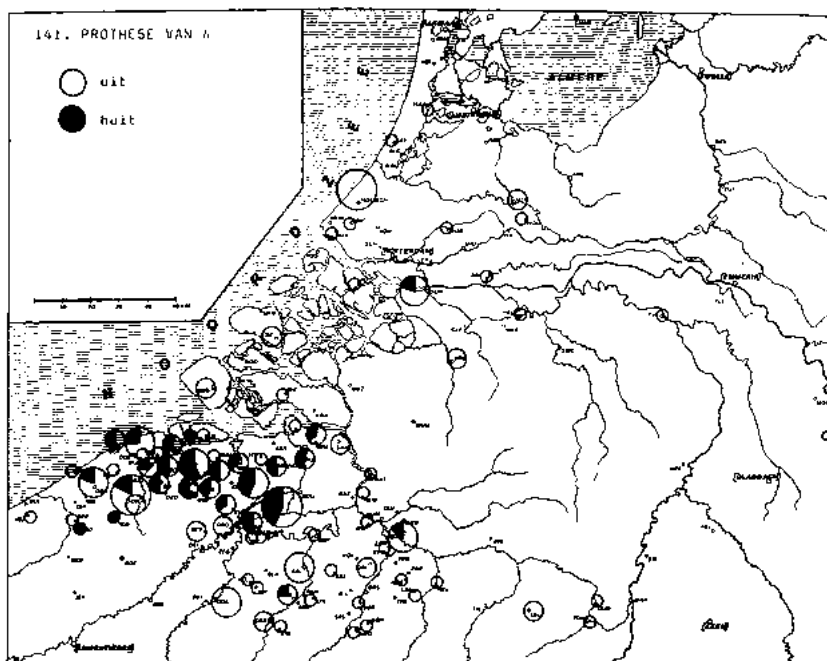
Tot slot hebben we bekeken of de tentatieve verklaringen die Mooijaart geeft voor het behoud van *h* in de 13de eeuw, geldig zijn voor de 14de eeuw. Daarbij bleek dat voor het al dan niet wegvallen zowel de fonetische omgeving als homonymievermijding een kleine rol spelen. Voor wat betreft de fonetische omgeving hebben we gekeken naar de *h* in *heer*. Als simplex (6569 maal aangetroffen in CRM) en in afleidingen komen nagenoeg alleen maar vormen met *h* voor; *eer* is slechts tweemaal in het materiaal aangetroffen. Het behoud van *h* kan hier wellicht verklaard worden uit homonymievermijding. Heel anders liggen de aantallen bij de gevallen waarin sprake is van een geclitiseerd lidwoord of aanwijzend voornaamwoord (*ser* en *der* voor *des/de* + *heer*). Dergelijke vormen komen 295 keer voor, en 103 daarvan hebben geen *h*; in 35% van de gevallen is de *h* dus weggelaten. Daarnaast komen er nog 57 verkorte vormen voor waarin *er* niet voluit geschreven is maar is weergegeven door een *e* met tilde erop, hier weergegeven tussen ronde haken: *s(er)*, *s(er)e*, *ts(er)*. Ook in deze vormen kwam de *h* waarschijnlijk niet tot uitdrukking.

3 De geografische verbreiding van *h*-prothese in de 13de en 14de eeuw

In § 2 hebben we onderzocht of procope van *h* in de loop van de tijd is uitgebreid, en of er een kerngebied is aan te wijzen. Beide vragen hebben we ontkennend beantwoord. In deze paragraaf stellen we dezelfde vragen voor *h*-prothese.

3.1 Prothese van *h* in de 13de eeuw

Opnieuw heeft Berteloot (1984, p. 95-96, kaart 141) een kaart getekend van de verbreiding van *h*-prothese in de 13de eeuw, en wel op basis van de gegevens van het voorzetsel *uit* (hier opgenomen als Kaart 14). Berteloot concludeert dat de geografische verbreiding van de *h*-prothese grotendeels overeenkomt met die van *h*-procope bij *half* (Kaart 2).

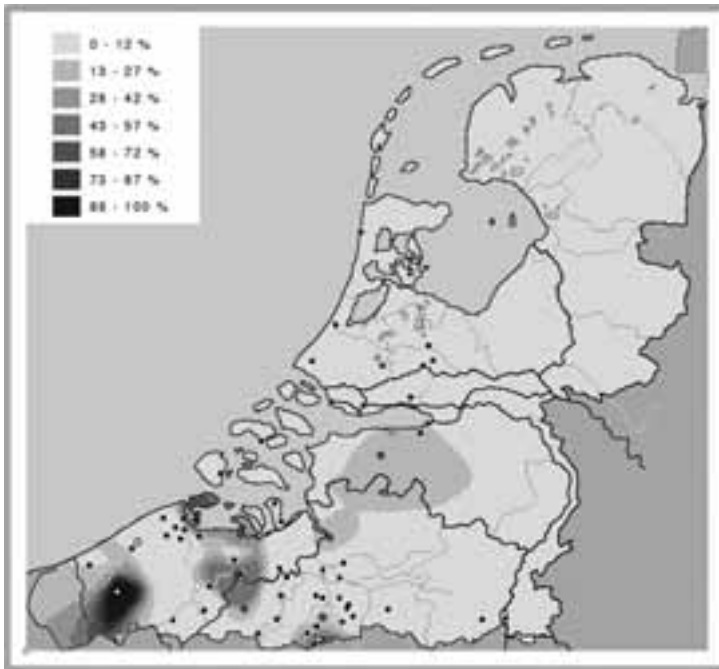

Kaart 14. *Huit* (donkere cirkel) en *uit* (open cirkel) in de 13de eeuw (Berteloot 1984, kaart 141)

Mooijaart heeft het verschijnsel wel onderzocht, maar er geen kaart van getekend. Zij constateert dat *h*-prothese, net als *h*-procope, lexicaal sterk kan variëren: prothese komt in de gegevens van Mooijaart nauwelijks voor

bij de voorzetsels *in* en *op*, maar veelvuldig bij het voorzetsel *uit*. Voor de regio Gent heeft zij berekend dat het voorzetsel *op* in 3,5 % van de gevallen *h*-prothese kent (*hup*), terwijl dat percentage bij het voorzetsel *uit* ligt op maar liefst 31 % (*huyt*).

Om te testen of het verschijnsel inderdaad lexicaal bepaald is, dus varieert per woordvorm, hebben we als aanvulling op de kaart van Berteloot een kaart getekend van de *h*-prothese bij *erf* (Kaart 15). Deze kaart bevestigt de stelling dat prothese in de 13de eeuw lexicaal bepaald is: het *herf*-gebied is groter dan dat van *huyt*: bij *erf* werd de *h* niet alleen toegevoegd in Oost-Vlaanderen, in een stad als Gent, maar ook in het huidige Zeeuws-Vlaamse gebied, in het Brabantse Antwerpen, en voorts in het zuidwesten van West-Vlaanderen en noordelijk in het gebied rond Geertruidenberg. Voor Gent geldt dat *erf* in de dertiende eeuw in 61 % van de in totaal 46 attestaties *h*-prothese kent. In Brugge vinden we *h*-prothese bij het woord *erf* daarentegen maar in 9 % van de in totaal 56 attestaties.

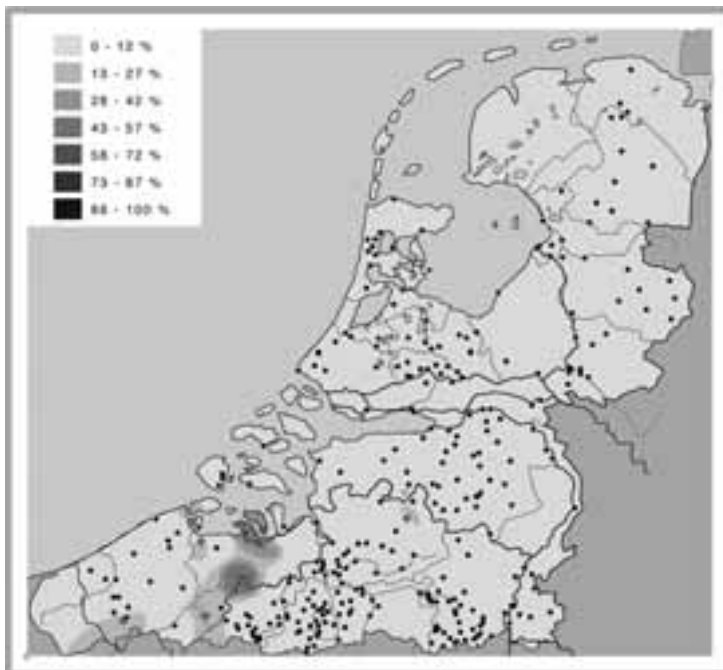

Kaart 15. *Herf* versus *erf* in de 13de eeuw (CG)

3.2 Prothese van *h* in de 14de eeuw

Uit Kaart 15 bleek dat *erf* in de 13de eeuw in een vrij groot gebied *h*-prothese kende. Op Kaart 16 hebben we de situatie voor de 14de eeuw ge-

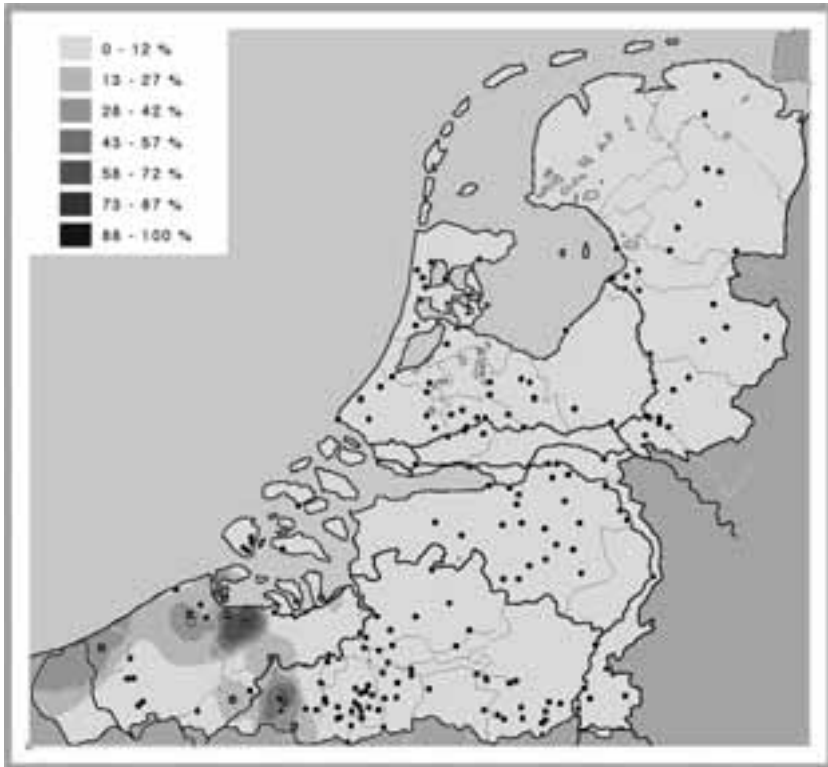
tekend. Daaruit blijkt dat het *herf*-gebied in de 14de eeuw is versmald tot de gebieden rond Gent en Terneuzen, met nog enkele voorkomens in het zuiden van Vlaanderen. Ook in de relatief noordelijk gelegen plaatsen wordt de *h* niet meer toegevoegd. Van de 7199 voorkomens in het gehele taalgebied hebben er 75 *h*-prothese (zie ook tabel 7).

Kaart 16. *Herf* versus *erf* in de 14de eeuw (CRM)

Het gebied met *h*-prothese bij *uit* lijkt in de 14de eeuw iets uitgebreid ten opzichte van dat in de 13de eeuw, zo blijkt uit de kaarten 17 en 14. Van de 2279 voorkomens in de 14de eeuw hebben er 111 *h*-prothese. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat er voor de 13de eeuw veel minder gegevens beschikbaar zijn. In de 14de eeuw lijkt het centrum van dit gebied rond Maldegem te liggen. Het gebied strekt zich uit naar het zuiden, via Gent naar Aalst en Ninove en naar het westen met plaatsen als Brugge en Hondschote.

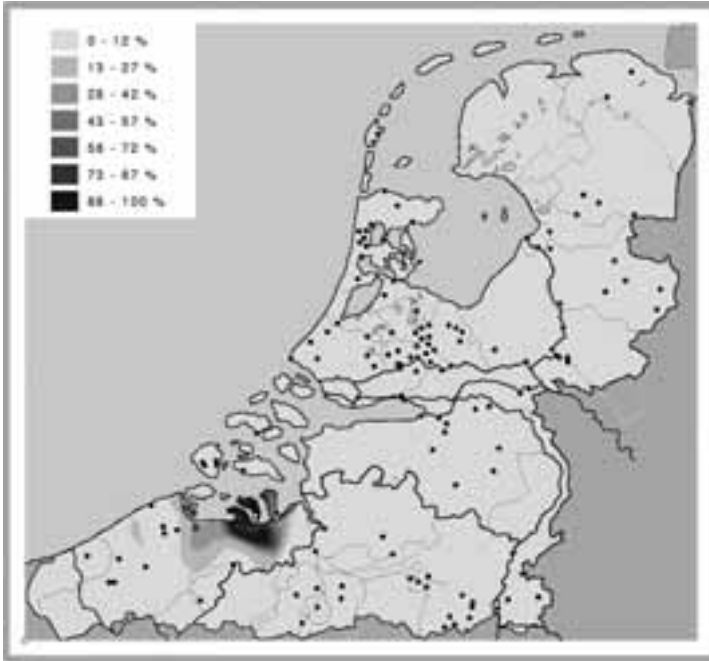
Ook andere kaarten geven geen eenduidig beeld: op de kaarten 18 en 19 is prothese bij *eigen* en *oud* in de 14de eeuw getekend. De woorden van deze kaarten zijn gekozen omdat ze relatief veel prothese vertonen, al blijven het absoluut vaak kleine aantallen (zie ook § 4.2, tabel 7 en 8). Kennelijk is het verschijnsel lexicaal bepaald, en daarbij waarschijnlijk

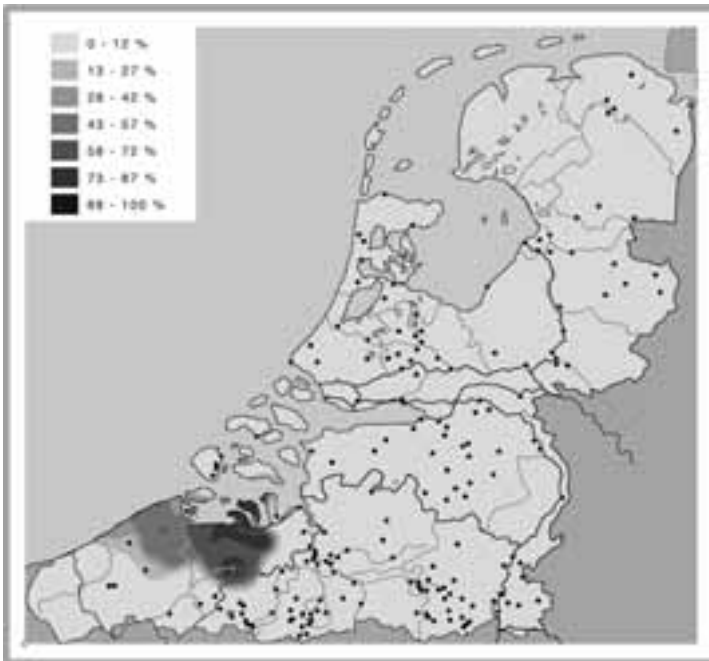
Kaart 17. *Huyt* versus *uyt* in de 14de eeuw (CRM)

ook afhankelijk van de auteur, de locatie of de schrijftraditie (vergelijk § 4). In ieder geval lijkt er geen sprake te zijn van lexicale diffusie.

Samenvattend kunnen we concluderen dat het verschijnsel prothese in de loop van de twee eeuwen geen duidelijke geografische verbreiding vertoont; hetzelfde dus wat we geconcludeerd hebben voor *procope*. Het gebied waar de verschijnselen het meest overlappen ligt in Oost-Vlaanderen. De absolute aantallen voorkomens zijn echter gering, zo zal blijken in § 4.

Kaart 18. *Heyghen* versus *eyghen* in de 14de eeuw (CRM)

Kaart 19. *Houd* versus *oud* in de 14de eeuw (CRM)

4 Kwantitatieve analyse van de 14de-eeuwse gegevens

Op basis van de kaarten in § 2 en § 3 kon geen duidelijk kerngebied of ontstaansgebied voor *procope* en *prothese* in de 13de en 14de eeuw worden aangewezen, en leken de verschijnselen lexicaal bepaald. In deze paragraaf proberen we het optreden van de verschijnselen te verklaren aan de hand van corpusonderzoek. Daarvoor onderzoeken we in het 14e-eeuwse oorkondencorpus⁴ hoe vaak de verschijnselen voorkomen en of de frequentie van de verschijnselen gerelateerd kan worden aan regionale verschillen (§ 4.1), aan lexicale verschillen (§ 4.2), of aan verschillen op oorkonde-niveau (§ 4.3). In dit verband herhalen we nog even *pro memoria* de opmerking van Berteloot dat het aantal correcte vormen – dus vormen zonder *procope* of *prothese* – te hoog is om er toevalstreffers in te zien, en dat dit statistisch nader onderzocht zou moeten worden (Berteloot 1984: 95).

4.1 Regionale frequentieverschillen in het voorkomen van *procope* en *prothese*

Van een groot aantal plaatsen uit CRM zijn slechts weinig oorkonden bekend en daarmee automatisch ook slechts weinig attestaties van woorden met weggelaten of toegevoegde *h*. Van de twee grote steden Brugge en Gent en de regio's eromheen is echter relatief veel taalmateriaal voorhanden. Daarom hebben we voor het onderzoek naar de frequentie van *procope* en *prothese* in de 14de eeuw de oorkonden uit deze gebieden uit het totale bestand gelicht. Vervolgens hebben we gekeken hoeveel van de woorden daadwerkelijk *procope* of *prothese* heeft ondergaan. Daarbij is telkens ieder voorkomen van een woord meegeteld: we hebben dus de tokens geteld, niet de types. Ter informatie: het corpus van Brugge beslaat ruim 17.000 woordvormen (in 61 oorkonden), dat van de regio Brugge 14.807 woordvormen (in 54 oorkonden), dat van Gent 7797 woordvormen (in 28 oorkonden) en de regio Gent tot slot telt 7168 woordvormen (in 14 oorkonden).

Tabel 1 geeft een overzicht van alle woorden die in hun etymologische, oorspronkelijke vorm beginnen met een *h* en waar dus *h-procope* kan optreden, gevolgd door het aantal en percentage woorden waarin *procope* daadwerkelijk is opgetreden.

Tabel 1 De frequentie van procope van *h* in vier 14de-eeuwse gebieden

	Gent stad	Gent regio	Brugge stad	Brugge regio
woorden met etymologische <i>h</i>	508	381	918	671
woorden daadwerkelijk gerealiseerd met <i>h</i>	482	367	909	642
woorden waar <i>h</i> is weggefallen (procope)	26 (5,1%)	14 (3,7%)	9 (0,98%)	29 (4,3%)

Tabel 2 toont een overzicht van alle woorden die etymologisch beginnen met een klinker, waar *h*-prothese kan plaatsvinden, gevolgd door het aantal en percentage woorden waarin prothese daadwerkelijk is opgetreden.

Tabel 2 De frequentie van prothese van *h* in vier 14de-eeuwse gebieden

	Gent stad	Gent regio	Brugge stad	Brugge regio
woorden met etymologische beginklinker	1793	1594	3813	3032
woorden daadwerkelijk gerealiseerd met beginklinker	1701	1553	3740	2980
woorden waar <i>h</i> is toegevoegd (prothese)	92 (5,1%)	41 (2,6%)	73 (1,9%)	52 (1,7%)

In de regio Gent en de regio Brugge liggen de percentages voor procope (3,7 resp. 4,3) hoger dan die van prothese (2,6 resp. 1,7) en dat lijkt ook voor de hand te liggen: procope is het primaire verschijnsel en prothese is de reactie daarop. Alleen in Brugge stad komt iets meer prothese (1,9) voor dan procope (0,98), maar beide verschijnselen komen hier uitermate zelden voor, minder dan 2 %. In Gent zijn de percentages in evenwicht (tweemaal 5,1 %). In alle gebieden zijn de percentages procope en prothese erg laag, zo laag dat je niet kunt spreken van regionale frequentieverschillen. De gegevens lijken de bewering (Van den Toorn e.a. (red.) (1997: 182) dat *h* in de Vlaamse dialecten in de middeleeuwen was verdwenen en dat dit veelvuldig leidde tot hypercorrecte *h*-prothese te weerleggen. Als de etymologische *h* alleen in de spreektaal zou zijn verdwenen en – vanwege bijvoorbeeld schrijftaalconventies – desondanks in de schrijftaal zouden zijn opgeschreven, dan zou je veel meer hypercorrecte vormen verwachten (zie ook § 4.3 en § 5).

We kunnen de gegevens uit Tabel 1 ook op een andere manier bekijken, namelijk door niet uit te gaan van de etymologische vormen, maar door te bekijken hoeveel woorden er in het corpus beginnen met een klinker en hoeveel daarvan het gevolg zijn van procope. Het resultaat blijkt uit Tabel 3.

Tabel 3 Percentage van woorden die beginnen met een klinker en *h*-procope vertonen

	Gent stad	Gent regio	Brugge stad	Brugge regio
totaal woorden in corpus beginnend op klinker	1819	1608	3822	3061
waarvan <i>h</i> -procope	26 (1,43%)	14 (0,87%)	9 (0,24%)	29 (0,95%)

Op dezelfde manier kunnen we bekijken hoeveel woorden in het corpus met *h* beginnen en hoeveel van die *h*'s het gevolg zijn van prothese. Het resultaat staat in Tabel 4.

Tabel 4 Percentage van woorden op *h*- die *h*-prothese vertonen

	Gent stad	Gent regio	Brugge stad	Brugge regio
totaal woorden in corpus met een <i>h</i>	574	408	982	694
waarvan <i>h</i> -prothese	92 (16%)	41 (10%)	73 (7,4%)	52 (7,5%)

Uit de percentages van Tabel 3 en 4 blijkt dat bij relatief veel woorden uit het corpus die beginnen met een *h*, sprake is van een prothetische *h*: in Gent stad gaat het om maar liefst 16% van de gevallen, dus bij 16 van de 100 woorden met een *h*- is die *h* niet etymologisch; de andere plaatsen variëren van 10 tot 7,4%. Misschien heeft dit geleid tot de indruk dat hypercorrecte *h* een frequent verschijnsel was (Van den Toorn e.a. (red.) (1997: 182). Daar staat tegenover dat het percentage procope bij deze rekenwijze (niet boven de 1,43%) zelfs nog afneemt vergeleken bij het percentage gebaseerd op de etymologische vormen (hoogste percentage 5,1%).

4.2 Frequentieverschillen op woordniveau

In § 4.1 hebben we de frequentie van procope en prothese voor *alle* woorden op *h* of klinker onderzocht. Is de verdeling van de twee verschijnselen willekeurig, of woordgebonden? Het laatste ligt voor de hand: dat bleek namelijk al uit de kaarten in § 2 en § 3. Maar hoe dan: vinden procope en prothese met name plaats in hoogfrequente of in laagfrequente woorden? Over de relatie tussen frequentie en klankveranderingen bestaat in de literatuur geen consensus. Uit sommige onderzoeken kwam naar voren dat bij regelmatige klankveranderingen, zoals het wegvallen van *h*, frequente woorden sneller veranderen dan minder frequente (o.a. Hualde 2011: 2218-2219). Andere onderzoekers verdedigen het standpunt dat regelmatige veranderingen zich gelijkmatig verbreiden en dat frequentie geen rol speelt (o.a. Labov 2010). Hay e.a. (2015) komen op basis van 130 jaar spraakopnames van Nieuw-Zeelands Engels tot de conclusie dat juist de

laagfrequente woorden leidend zijn in bepaalde klinkerveranderingen. Zij verklaren dit uit het feit dat taalgebruikers de fonetische eigenschappen van hoogfrequente woorden in hun geheugen hebben opgeslagen, waardoor laagfrequente woorden, waarvoor dat niet geldt, gemakkelijker aan verandering onderhevig zijn.

Hoe zit het met het optreden van procope en prothese, is dat gerelateerd aan hoge of lage woordfrequentie? Om die vraag te onderzoeken hebben we in Tabel 5 de vijf meest voorkomende woorden op *h*- in het 14de-eeuwse corpus opgesomd. In de tabel staat eerst het totale aantal voorkomens; na een schuine streep volgt het aantal en percentage waarbij procope optrad.

Tabel 5 Procope bij de 5 frequentste woorden

Procope	Gent stad	Gent regio	Brugge stad	Brugge regio
<i>haar</i>	44/0	24/0	87/0	35/4 = 11,4%
<i>hebben/heeft/hadden</i>	100/6 = 6%	73/6 = 8,2%	167/2 = 1,2%	88/5 = 5,7%
<i>heer</i>	49/0	79/0	75/0	109/1 = 0,9%
<i>hem</i>	58/0	32/0	86/0	28/1 = 3,6%
<i>huis</i>	68/0	26/0	83/0	42/0

Ter vergelijking hebben we in Tabel 6 de aantallen en percentages van procope gegeven voor enkele minder frequente woorden die in minimaal één van de gebieden *h*-procope vertonen.

Tabel 6 Procope bij enkele laagfrequente woorden

Procope	Gent stad	Gent regio	Brugge stad	Brugge regio
<i>halling</i>	4/4 = 100%	0/0	6/0	3/1 = 33,3%
<i>honderd</i>	8/0	9/0	28/0	43/8 = 18,6%
<i>half</i>	9/4 = 44,4%	19/4 = 21,1%	7/2 = 28,6%	9/1 = 11,1%
<i>halm</i>	9/4 = 44,4%	2/1 = 50%	18/0	22/4 = 18,2%
<i>hofstede</i>	4/2 = 50%	3/0	16/0	11/1 = 9,1%
<i>houden</i>	9/1 = 11,1%	18/3 = 16,7%	35/0	24/0

De conclusie uit Tabel 5 en 6 spreekt voor zich: procope komt in verhouding meer voor bij laagfrequente woorden dan bij hoogfrequente woorden; dit lijkt een bevestiging van de hypothese van Hay e.a. (2015). Dit verklaart ook de conclusie uit § 4.1 dat het percentage van alle *h*-woorden waarin procope optreedt, erg laag ligt. Dat percentage wordt beïnvloed door de hoogfrequente woorden, die géén procope kennen.

En hoe zit het met de relatie tussen prothese en woordfrequentie? In Tabel 7 vermelden we de zestien hoogstfrequente woorden.

Tabel 7 Prothese van *h* bij de 16 frequentste woorden

Prothese	Gent stad	Gent regio	Brugge stad	Brugge regio
<i>af</i>	34/0	19/0	60/0	99/0
<i>al(len)</i>	115/0	92/0	223/0	165/0
<i>als(o)</i>	98/2 = 2,4%	62/0	181/0	136/0
<i>aan</i>	30/0	72/0	84/0	50/0
<i>een</i>	52/0	38/0	95/0	94/2 = 2,1%
<i>elk</i>	26/0	28/0	130/0	77/0
<i>en(de)</i>	610/0	500/0	1159/0	920/0
<i>erf</i>	83/46 = 55,4%	46/8 = 17,4%	26/0	36/0
<i>es/is</i>	39/0	46/0	75/0	43/0
<i>in</i>	199/0	157/0	452/0	312/0
<i>of</i>	34/0	68/0	162/0	149/0
<i>om</i>	33/0	36/0	37/0	39/0
<i>ons</i>	62/0	70/0	257/0	177/0
<i>op/up/vp</i>	99/0	37/0	124/0	119/0
<i>over</i>	46/0	35/0	71/0	39/0
<i>uit</i>	28/17 = 60,7%	33/6 = 18,2%	76/40 = 52,6%	69/21 = 30,4%

Ter vergelijking geeft Tabel 8 elf minder frequente woorden die in minimaal één van de gebieden woordvormen met prothese kennen

Tabel 8 Prothese van *h* bij 11 laagfrequente woorden

Prothese	Gent stad	Gent regio	Brugge stad	Brugge regio
<i>abeel</i>	3/3 = 100%	6/0	0/0	0/0
<i>ambacht</i>	0/0	5/0	16/8 = 50%	50/1 = 2%
<i>assenede</i>	0/0	4/4 = 100%	2/0	1/0
<i>eekhout</i>	0/0	0/0	4/1 = 25%	13/2 = 15,4%
<i>eigen</i>	10/1 = 10%	0/0	25/0	29/4 = 13,8%
<i>eis-</i>	1/1 = 100%	2/1 = 50%	4/2 = 50%	1/1 = 100%
<i>oost</i>	0/0	6/2 = 33,3%	7/1 = 14,3%	58/4 = 6,9%
<i>oog</i>	0/0	1/0	3/3 = 100%	0/0
<i>ooievaar</i>	4/4 = 100%	0/0	0/0	0/0
<i>oud</i>	1/1 = 100%	3/3 = 100%	6/3 = 50%	20/11 = 55%
<i>usage</i>	16/8 = 50%	9/1 = 11,1%	0/0	2/0

Van de hoogfrequente woorden treedt alleen bij *erf* en *uit* vrij veelvuldig prothese op, hoewel bij *erf* alleen in Gent en omgeving. *Uit* is eigenlijk het enige woord dat in alle vier de gebieden regelmatig prothese kent. Voor de 13de eeuw had Mooijaart (zie § 3.1.) al gevonden dat *uit* in 31% van de gevallen in Gent en regio *h*-prothese kende. Voor de 14de eeuw blijkt nu

dat *uit* in de stad Gent maar liefst in 60,7 % van de voorkomens prothese vertoont, tegen slechts 18,2 % van de voorkomens in de regio Gent. Voorts had Mooijaart gevonden dat 3,5 % van de gevallen van *op* in Gent en regio in de 13de eeuw *h*-prothese kende. Voor de 14de eeuw blijkt dat prothese bij *op* helemaal niet meer voorkomt. Dit kan betekenen dat het voorkomen van *h*-prothese lexicaal bepaald was, en dat schrijvers bij hoogfrequente woorden beter vertrouwd waren met het in hun regio gebruikelijke schriftbeeld (voor *uit* met *h*, voor *op* juist zonder).

Het beeld van de laagfrequente woorden komt overeen met wat we vonden bij procope: prothese treedt aanmerkelijk vaker op bij laagfrequente dan bij hoogfrequente woorden.

Dat hoogfrequente woorden geen procope kennen, verklaart waarom procope zo zelden voorkwam bij alle woorden die met een klinker beginnen (zie § 4.1). Het beeld wordt namelijk vertekend door bijvoorbeeld een hoogfrequent woord als *ende*: dit komt in alle regio's in totaal 3189 keer voor, geen enkele keer met *h*-prothese. Het totale aantal woorden beginnend met een klinker is 10.232, dus *ende* is in zijn eentje verantwoordelijk voor bijna een derde van de woorden met etymologische beginklinker.

4.3 Frequentieverschillen op het niveau van de oorkonden

Uit § 4.2 bleek dat het optreden van procope en prothese gebonden is aan laagfrequente woorden. In deze paragraaf onderzoeken we of die laagfrequente woorden met procope of prothese gelijkmatig over de oorkonden zijn verdeeld, of dat ze voorkomen in specifieke oorkonden - en dus te herleiden zijn tot een bepaalde schrijftaalconventie of zelfs tot een bepaalde (anonieme) scribent.

In Tabel 9 is voor Gent, de regio Gent, Brugge en de regio Brugge per oorkonde berekend hoe hoog het percentage procope en/of prothese is, gebaseerd op alle woorden uit de bewuste oorkonde. De gevallen van procope en prothese zijn daarbij bij elkaar opgeteld. We gaan uit van percentages omdat zo de lengte van de oorkonden, die nogal kan verschillen, geen invloed heeft op de tellingen.

Tabel 9 Het percentage voorkomen van procope en prothese per oorkonde

Percentage -h/+h	oorkonden Gent stad	oorkonden Gent regio	oorkonden Brugge stad	oorkonden Brugge regio
0	3	4	15	29
0-1%	11	7	38	13
1-2%	6	3	7	7
2-3%	4	0	0	3
3-4%	4	0	1	2
	totaal 28	totaal 14	totaal 61	totaal 54

Uit Tabel 9 blijkt dat in de regio Gent 79% van de oorkonden minder dan 1% procope of prothese kent, voor de stad Brugge is dat 87% en voor de regio Brugge 78%. Alleen voor de stad Gent kent 'slechts' 50% van de oorkonden minder dan 1% procope of prothese. De meeste schrijvers uit stad/regio Brugge en regio Gent hebben dus geen probleem met de *h*.

Uit de stad Gent en de regio Brugge stammen de meeste oorkonden die een percentage procope of prothese kennen dat ligt tussen de 2 en 4%. Maar dit blijven natuurlijk geringe aantallen. Als we deze gevallen nader analyseren vinden we het volgende. In de stad Gent gaat het om in totaal 8 oorkonden met relatief veel prothese of procope. Kunnen we deze 8 oorkonden tot een regionale schrijftaalconventie herleiden, ofwel: gaat het telkens om dezelfde woorden die afwijkend worden geschreven? Nadere inspectie levert op dat het veelvuldig voorkomen van een vorm van *herf* voor *erf* (soms wel 8 keer binnen één oorkonde) het percentage binnen 6 van deze oorkonden flink omhoog trekt. Daarnaast vinden we in deze 6 oorkonden nog 1 tot 3 andere woorden, zoals *huut* 'uit', *husage* 'usage, gewoonte' en *ouden* 'houden' waarin prothese of procope voorkomt. De scribenten van 2 oorkonden hebben echt moeite met de *h*, zij voegen deze in diverse laagfrequente woorden toe. Een van deze scribenten schrijft bijvoorbeeld in een oorkonde van in totaal 331 woorden in de volgende woorden een toegevoegde *h*: *habeel* voor *abeel* 'populier' (2 keer), *hachter* 'achter', *hachtien* 'achtien', *hals* 'als' (2 keer), *hende* 'einde', *herf* 'erf' en *huut* 'uit' (2 keer). Van de 61 woorden in deze oorkonden die beginnen met een *h*, heeft de scribent er in 10 gevallen een *h* voorgezet, dat is in 16,4%.

De regio Brugge heeft 5 oorkonden met meer dan 2% procope of prothese. Deze 5 oorkonden zijn verantwoordelijk voor maar liefst de helft van de procope- en prothesegevallen in de regio Brugge. Zo vinden we in een oorkonde uit 1343 met 298 woorden de volgende vormen: *aer* 'haar' (4 keer), *alme* 'halm', *ebben* 'hebben', *elt* 'helft', *hene* 'een', *heyghindomme* 'eigendom', *huut* 'uit', *ondert* 'honderd'. De stad Brugge kent tot slot slechts

één oorkonde met een relatief hoog percentage procope en prothese: rond de 4 %. De schrijver van deze oorkonde vergist zich in totaal 11 keer: hij schrijft 7 keer consequent een vorm van *hanbocht* ‘ambacht’, tweemaal *et* voor ‘het’, en hij gebruikt de namen *Hutrecht* en *Agedoorn* in plaats van Utrecht en Hagedoorn.

Concluderend kunnen we stellen dat in de meerderheid van de oorkonden geen of nauwelijks prothese of procope voorkomt. Enkele oorkonden zijn verantwoordelijk voor een hoog percentage, en in die oorkonden blijken veel woorden, zowel laag- als hoogfrequente, een niet-etymologische spelling te krijgen. Binnen die oorkonden wordt dan soms een systematisch systeem gehanteerd – een woord wordt altijd geschreven met toegevoegde of juist weggelaten *h* –, maar opvallend is dat er binnen deze oorkonden juist vaak variatie bestaat, zelfs met hoogfrequente woorden zoals *het*, *een* en *hebben*, die binnen één oorkonde zowel met als zonder *h* kunnen voorkomen.

Als we de minderheid van oorkonden waarin veel fouten gemaakt zijn buiten beschouwing laten, blijkt er een vrij grote uniformiteit in het al dan niet spellen van een woord met *h* te bestaan, en meestal wordt de etymologisch correcte spelling gekozen. De enkele oorkonden met zeldzame afwijkingen moeten het gevolg zijn van de achtergrond van de scribent; zie verder § 6.

5 Analyse van de bevindingen

De geografische verbreiding en de frequentiegegevens tonen vooral dat procope en prothese in de 13de en de 14de eeuw beperkte verschijnselen zijn: ze komen slechts voor in een relatief klein deel van het Vlaamse taalgebied, het gebied breidt zich in de loop van de tijd nauwelijks uit, en hun frequentie is uiterst gering. Het grootste gedeelte van de woorden wordt in deze periode ook in het Vlaams volgens de etymologische spelling geschreven.

De vraag is wat dat zegt over de spreektaal. Volgens Van den Toorn e.a. (red.) (1997: 100, 182) werd de *h* in het Vlaams in die periode in de spreektaal niet meer uitgesproken. Uit de corpusgegevens blijkt echter dat de *h* wel vrijwel altijd werd geschreven. Waarom schreven scribenten een *h* als ze die niet uitspraken? Zoals bekend hanteerden schrijvers in de middeleeuwen een fonetische spelling en vonden ze het geen probleem als het woordbeeld in verschillende vormen varieerde. Ze schreven probleemloos naast elkaar *lant*, *lantbouwer*, *landewaerts*, *landen*, *landeke*. Waarom zou-

den ze dan *h*'s opschrijven in gevallen waar ze die niet hoorden? Dat is bovendien niet economisch, terwijl in deze periode juist veel afkortingen, abbreviaturen, werden gebruikt om sneller te kunnen schrijven, en uit gewoonte. Het lijkt niet logisch dat de schrijvers dan tegelijkertijd letters toevoegen die ze niet uitspreken.

Een mogelijke verklaring waarom men *h*'s schreef die men niet uitsprak, is dat het wegvallen van *h* als onbeschaafd of onopgevoed gold, dus niet prestigieus was, en dat men daarom de *h*'s in de schrijftaal handhaafde. Daarbij kan het schrijven van de *h* ook onderdeel zijn geweest van de tendens naar een (boven)regionale schrijftaalconventie. Zowel literaire als ambtelijke stukken werden immers soms buiten de eigen regio gelezen, en de scribenten en kopiïsten waren lang niet altijd afkomstig uit de plaats waar ze hun schrijfwerk verrichtten.⁵ Dat die *h* niet in de spreektaal voorkwam, zou dan blijken uit de gevallen van hypercorrecte *h*-prothese (Labov 1972, Kloeke 1924).

Als het schrijven van de *h* onderdeel was van de schrijftaalconventie en dus aangeleerd, verklaart dat echter niet hoe het komt dat er zo weinig gevallen van hypercorrectie voorkomen. Hoe konden de scribenten weten waar een etymologische *h* thuishoorde, als ze dat niet konden opmaken uit de spreektaal? Voor een aantal hoogfrequente woorden konden ze dat leren, maar je zou veel meer fouten verwachten dan er in de corpora zijn aangetroffen, en je zou ook verwachten dat het aantal fouten in de loop van de tijd toeneemt. Dat er bij het wegvallen van de *h* een residu bewaard zou zijn gebleven, bijvoorbeeld in de vorm van een fonetische signatuur op de volgende klinker, is niet denkbaar, want het is precies omgekeerd: bij het maken van de *h* zet je je mond normaliter al in de stand van de volgende klinker, alleen vocaliseer je nog niet.

Dit brengt ons op de fundamentele vraag: was de *h* in de 13de en de 14de eeuw eigenlijk wel systematisch verdwenen uit de spreektaal van de Vlaamse dialecten, zoals beweerd wordt? Of waren er Vlamingen die de *h* niet uitspraken en anderen – de meesten – die hem nog wel uitspraken? Dat laatste lijkt het best overeen te komen met de geografische verbreiding en de frequentiegegevens uit de vorige paragrafen, waaruit onder andere bleek dat het wegvallen van de *h* geclusterd was in specifieke oorkonden. We moeten concluderen dat de *h* in de 13de en 14de eeuw bij de meeste taalgebruikers nog sterk stond, waardoor er in die periode geen sprake was van systematische wegval.

6 De oorzaak van het wegvallen van *h* in het Vlaams

De *h* stond dus in de Vlaamse dialecten in de 13de en 14de eeuw nog sterk, maar procope en prothese kwamen voor – bij sommige woorden, gebieden en auteurs meer dan bij andere. Onzekerheid over de positie van de *h* was er trouwens incidenteel al eerder: zo werd het persoonlijk voornaamwoord ‘ik’ gespeld als *hic* in het bekende literaire zinnetje uit 1100: *hebban olla uogala nestas hagunnan hinase hi[c] [e]nda thu uu[at] unbida[t] g[h]e nu.*⁶

Waarom is de *h* juist in de Vlaamse dialecten weggefallen en niet in andere dialecten? De Wulf (2003: 216) merkt over het wegvallen van *h* in het zuiden op:

Historisch gezien maakt deze procope deel uit van een algemene tendens tot *h*-verzwakking in de Westgermaanse dialecten: vóór *l*, *r* en *w* in het hele taalgebied, maar dus ook vóór vocalen in sommige dialecten.

De *h* was aan het begin van een woord voor een medeklinker al verdwenen in de achtste eeuw, met name in de combinaties *hl-*, *hr-*, *hn-*, *hw-*; zo veranderde *hwe* in *w(i)e* (Van Loon 2014: 116-118). Van Loon (2014: 193-198) meent dat de volgende stap, het wegvallen van de *h* ook voor een klinker, het gevolg is van het stemhebbend worden van stemloze fricatieven (*f*, *s*) aan het begin van een woord in de 10de en de 11de eeuw, waardoor *f*- en *s*-in anlaut voor een klinker systematisch veranderde in *v*- en *z*-: Oudnederlands *fader* en *sian* werden in het Middelnederlands *vader* en *zien*. Deze anlautsonoriseringszorgde ervoor dat in het Vlaams de fricatief *h* labiel werd.

Deze taalinterne factoren verklaren echter nog niet waarom de *h*-verzwakking juist in het Vlaams is begonnen en daar tot heden veel sterker staat en veel meer verbreid is dan in de andere Nederlandse dialecten.⁷ Daarvoor maken we een uitstapje naar andere talen. McColl Millar & Trask (2015: 53) merken in het algemeen over de klank *h* op:

The sound [h] may be regarded as a kind of ‘minimal’ consonant, the last faint trace of anything that could be seen as a consonant at all. Phonetically, of course, [h] is nothing but a voiceless vowel, involving an absolute minimum of articulatory effort. Even a very slight further reduction in that effort will cause the articulation to disappear altogether, and hence [h] is typically a weak and unstable consonant and very frequently it does disappear.

Als voorbeeld noemen ze het Latijn, waarin *h* al vroeg volledig was verdwenen. Als we naar Germaanse talen kijken, blijkt dat *h* in Duitse dialecten niet systematisch wegvalt. Maar in het Engels is *h-dropping* een begrip: in een groot aantal moderne Engelse dialecten en in stadsdialecten vervalt de *h* aan het begin van een woord. Dit is zelfs waarschijnlijk het bekendste kenmerk van 'lower-class speech' (Milroy 1983: 40). Dit weglaten van de *h* geldt in het Engels als onbeschaafd en vulgair. Het verschijnsel is in het Engels al heel gewoon in de periode tussen 1190 en 1320, en ook *h*-prothese kwam in die tijd veel voor (Milroy 1983: 41-42). Dat is interessant, want dat is precies ook de periode waarin *procope* en *prothese* incidenteel in het Vlaams voorkomen.

Milroy (1983: 43ff)⁸ ziet als verklaring voor het verschijnsel in het Engels een taalexterne factor, namelijk het intensieve taalcontact tussen het Engels en het Frans, dat plaatsvond nadat Willem van Normandië in 1066 koning van Engeland werd en het door hem gesproken Frans de taal werd van de elite. Pas in 1362 stapte men in rechtspraak en onderwijs van het Anglo-Normandisch of Anglo-Frans weer over op het Engels. De scribenten uit de 12de en 13de eeuw hadden weliswaar Engels als moedertaal, maar in de loop van de tijd was de uitspraak van dat Engels door contact met het Frans gewijzigd. Het Anglo-Normandisch kende waarschijnlijk geen *h*, en die verandering werd, zo vermoedt Milroy, aanvankelijk door de Engelse middenklasse verbreid; die middenklasse richtte zich op de hogere klasse – vandaar het ontstaan van hypercorrecte vormen met *prothese* (Milroy 1983: 47). Vanwege de ruime verspreiding van het verschijnsel meent hij bovendien dat het wegvallen van *h* in het Middelenengels waarschijnlijk een zeker prestige had. Vanuit de middenklasse verbreidde het verschijnsel zich tussen 1300 en 1600 naar de lagere klassen (die het minst persoonlijk contact met het Anglo-Normandisch hadden), naar grotere geografische gebieden en vanuit de stad naar het platteland. Vanaf de 16de eeuw ging men *h-procope* als onopgevoed, onbeschaafd beschouwen, en hierdoor bleef de *h* in formeel taalgebruik (en in het Standaardengels) behouden.

Net als De Wulf ziet Milroy het wegvallen van *h* voor klinkers als een onderdeel van de algemene tendens tot *h*-verzwakking in de Westgermaanse dialecten vóór *l*, *r* en *w*. Hij verklaart de laatste stap, namelijk de verzwakking voor klinkers, door taalcontact tussen het Frans en het Engels.

Hoe zit het met de *h* in de Franse dialecten? De *h* was in het gesproken Latijn al in de tijd van Cicero verdwenen en kwam dus ook niet voor in het Frans dat zich uit het Latijn had ontwikkeld. In Noord-Franse dialecten kwam *h*- in de vroege middeleeuwen weer terug via Germaanse en Frankische leenwoorden als *hair* 'haten' en *heaume* 'helm'. Deze *h* verwierf zich

geen sterke positie en in het Middelfrans, omstreeks 1350, verdween de *h* in de taal van de lagere klassen (Pope 1934: 44, 91, 94, 227, 234).⁹ In de Noord-Franse dialecten (die na 1066 aan de basis lagen van het Anglo-Normandisch) zal *h* niet heel sterk meer hebben gestaan of variabel zijn geweest, zoals Milroy betoogde.

Dan gaan we nu terug naar de situatie van het Vlaams. Juist in Vlaanderen was in de latere middeleeuwen een grote mate van tweetaligheid en taalcontact met de Noord-Franse dialecten. Precies dus zoals Milroy beschreef voor het Engels. Daarom veronderstellen we dat in het Vlaams min of meer gelijktijdig hetzelfde verschijnsel is opgetreden als in het Engels: door het veelvuldige taalcontact met het Frans is de *h*, die in de Franse dialecten ontbrak of zwak stond, ook in het Vlaams verzwakt. Daarbij werd een interne tendens (*h*-verzwakking in de West-Germaanse dialecten) door externe invloed versterkt. Dat enkele Vlaamse oorkonden meer procope en prothese vertonen dan andere, kan dan verklaard worden uit het feit dat de scribent van deze oorkonden wellicht tweetalig is geweest en misschien zelfs als eerste taal het Frans had.¹⁰

Dat sommige scribenten in Vlaanderen tweetalig waren, is zeker. Vanaf 1249 verschenen in Vlaanderen Nederlandstalige officiële documenten, die meestal bestemd waren voor de lokale autoriteiten, terwijl correspondentie met de centrale autoriteiten (dikwijls door dezelfde scribent geschreven) in het Frans verliep. De Franse invloed nam bovendien toe toen het Franstalige Henegouwse huis van 1280 tot 1356 over Holland en Zeeland heerste en sterke banden met Vlaanderen had (Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 69-74, 162-163). Van de documenten die de Henegouwse kanselarij produceerde, was bijvoorbeeld 90 procent in het Frans, en diverse scribenten schreven daarnaast ook Nederlands (Van Camp 2011: 225-228). Er waren dus scribenten die in staat waren documenten zowel in het Nederlands als in het Frans op te stellen (details in Mantou 1972: 92-96). Mantou (1972: 543) laat voorts zien dat de scribenten in het graafschap Vlaanderen niet alleen twee talen schreven, maar ook spraken. Die scribenten blijken soms in Franstalige documenten een prothetische *h* te schrijven, wat bewijst dat de *h* bij die scribenten variabel was, of zij nu in het Nederlands of het Frans schreven (Mantou 1972: 262-263).

Het feit dat procope zo relatief zelden voorkwam in het 13de- en 14de-eeuwse Vlaams, en het optreden van hypercorrecte prothese, bewijzen dat het weglaten van de *h* in het Vlaams geen prestige had – anders dus dan in het Engels.

7 De ontwikkelingen na de 14de eeuw

Helaas zijn er voor de 15de en de 16de eeuw nauwelijks gelokaliseerde en gedateerde documenten beschikbaar in een betrouwbare editie, zodat we de latere ontwikkelingen van *procope* en *prothese* niet kunnen volgen.¹¹ Wel kunnen we op basis van de feiten uit de 17de eeuw concluderen dat de *h* in de zuidelijke Nederlanden steeds zwakker kwam te staan. Dat blijkt uit het feit dat in rederijksverzen die in het Zuiden werden geschreven, in de Renaissance de *h* werd genegeerd als hij aan het begin van een woord stond dat volgde op een *-e*. In dergelijke gevallen werden de twee woorden samengetrokken, bijvoorbeeld *d'oghe* ('de hoge'), *d'(h)emel*. In het eerste kwart van de zeventiende eeuw namen dichters uit de Noordelijke Nederlanden dergelijke samentrekkingen kortstondig over van hun Zuid-Nederlandse collega's. Maar tussen 1630 en 1640 gingen vooraanstaande Noord-Nederlandse auteurs als Vondel en Hooft dergelijke vormen met elisies van de *e* en *h* vermijden; zo wijzigde Vondel in de tweede druk van *Palamedes* uit 1652 alle elisies die hij in de eerste druk van 1625 had gebruikt, wat, vanwege het metrum, leidde tot een zeer groot aantal herschrijvingen: *d'hoofdstoffen* werd bijvoorbeeld *de hoofdstof* en *d'haylge steenen* werd *de heilige steenen* (Van der Sijs 2004: 196-197).

Ook de grammatici besteedden aandacht aan *h-procope*. Zo merkte Samuel Ampzing in zijn *Nederlandsch Tael-bericht* uit 1628 op: 'De uytbijinge voor de *h*, indiense, enigzins veel-licht te lijden is, so isze nochtans seer te mijden, ende niet lichtvaerdig te gebruyken: als d'Heere, voor de Heere [...]' (Zwaan 1939: 185). Vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw wordt in het Hollandse cultuurcentrum Amsterdam de *h* overal geschreven – uitgesproken werd hij in het Noorden altijd al (Van der Sijs 2004: 196, noot 128 en literatuur aldaar).

Ook een ander feit bewijst dat in de 17de eeuw de *h-procope* in het zuiden was voltooid. Dat is de situatie van het Leidse dialect: de Leidse stadstaal heeft grote invloed ondergaan van het Vlaams, doordat veel gevluchte Zuid-Nederlanders zich aan het eind van de 16de en het begin van de 17de eeuw in Leiden vestigden en daar de lakenindustrie opzetten. Nu blijkt dat in het Leidse stadsdialect diverse woorden voorkomen met *h-procope*, zoals *ier* voor 'hier' en *eb* voor 'heb' (Van der Sijs 2004: 200-201).

Vanaf de 17de eeuw werd *h-procope* in de Republiek dus beschouwd als een te vermijden taalverschijnsel, een vulgarisme. Toen in de 19de eeuw in Vlaanderen discussies op gang kwamen over de vraag wat de norm van het taalgebruik moest worden, stond de etymologische *h* nooit ter discussie in de spelling en de uitspraak: zo noemde J.F. Willems in zijn tweedelige

Verhandeling over de Nederduytsche tael- en letterkunde, opzigtelyk de Zuydeylke provincien der Nederlanden uit 1819-1824 alleen zeer terloops *h*-procope, waar hij informatie geeft over spelling en uitspraak van *y* of *ij* in het Vlaams. Uit een citaat op p. 311 blijkt impliciet dat *h* in sommige dialecten wegvalt:

Al is't dat de West-vlaemingen, als te weten die van Brugge, Kortryk, Meenen, Waesten, Nieuport, Veurne, Duynkerke, Oostende, die noemen *ii*, als *hii*, *wii*, nochtans zouden sy moeten openhertig bekennen dat het eygentlyk eene misnoeming is.

De 'misnoeming' is de uitspraak van lange [ie] voor [ij], niet die van het wegvallen van *h* in *ii* 'hij': dat wegvallen is zo evident dialect en geen onderdeel van de normtaal, dat Willems het niet nodig acht daaraan verdere woorden te wijden. En zo is het tot op heden: *h*-procope geldt als een verschijnsel van de tussentaal en dient te worden vermeden in de standaardtaal (Janssens 2003: 150-151).

8 Samenvatting

In dit artikel hebben we laten zien dat de geografische verbreiding en de frequentie van procope en prothese in de 13de en de 14de eeuw zeer beperkt is. De verschijnselen zijn ontstaan in het Vlaams, en we verklaren dat door een externe factor, namelijk door taalcontact met Franse dialecten en door tweetaligheid: in de Franse dialecten was *h* afwezig of zeer zwak aanwezig. We trekken daarbij een parallel met *h*-dropping in Engelse dialecten. Het taalcontact heeft interne tendensen van *h*-verzwakking en anlautsonoriserend getriggered, waardoor deze verschijnselen in het Vlaams in meer fonologische omgevingen optreden dan in de andere Nederlandse dialecten.

Noten

1. Dit artikel is een fors omgewerkte en aangevulde versie van het eindverslag 'Procope en prothese van de *h* in het Middelnederlands' dat Marjolein van Os schreef binnen het Honourstraject aan de Radboud Universiteit Nijmegen onder begeleiding van Margit Rem. Wij danken Piet van Reenen voor het maken van de kaarten op basis van CRM en CG, en Janine Berns, Joep Kruijzen en Marc van Oostendorp voor nuttige suggesties.

2. In het noordoosten is *h*-loosheid in het verleden ingevoerd door schippers en verveners, aldus Weijnen (1991: 126), en dus van latere datum en niet autochtoon.
3. Voor de opbouw van CRM zie Van Reenen & Mulder (1993) en Rem (2003: 21ff); de gebruikte kaarttechniek is beschreven in Wattel & Van Reenen (2010).
4. We beperken ons tot het 14de-eeuwse CRM-corpus omdat dit omvangrijker en completer is dan het 13de-eeuwse CG.
5. Zie voor voorbeelden Van der Sijs 2004: 554-555.
6. Wij gaan niet dieper in op het Oudnederlandse zinnetje, omdat de discussie over de herkomst ervan vooralsnog niet definitief is afgesloten.
7. Ook in moderne Nederlandse dialecten die geen *h*-apocope kennen, blijkt dat de *h* fonologisch zwak staat, zo toont Nijen Twilhaar (1997) aan: hij geeft diverse voorbeelden waaruit blijkt dat fonologische regels dwars door de *h* heen werken, alsof ze dit element niet zien en uitsluitend naar de erop volgende klinker kijken.
8. Zie ook Milroy 1992: 197-204; Hernandez-Campoy & Conde-Silvestre (eds) 2012: 244-245.
9. Tegenwoordig kunnen we nog zien dat er ooit een zogenaamde aangeblazen *h* (*h aspiré*) in een woord heeft gestaan, doordat het lidwoord voor een aangeblazen *h* niet wordt afgekort: je schrijft *le haricot*. In de 16de en 17de eeuw probeerden de hogere klassen de aangeblazen *h* weer in te voeren in de uitspraak, naar het voorbeeld van het Latijn, maar dat was tevergeefs. Wel lukte het hun de *h* in de spelling te introduceren in met name oorspronkelijk Latijnse woorden en Griekse leenwoorden. Vandaar spellingen als *homme*, *humain*, *hôte*. Een woord met zo'n zogenaamde stomme *h* (*h muet*) gedraagt zich als een woord dat begint met een klinker, en dat houdt onder andere in dat het lidwoord wordt afgekort: *l'homme* (Pope 1934: 44, 91, 94, 227, 234).
10. Een interessant detail is nog dat Weijnen (1991: 125) vermeldt dat al in de Frankische glossen bij de Latijnstalige wettekst *Lex Salica* een enkele maal *h*-procope optreedt, bijvoorbeeld in *olechardis* voor 'honingraat'. Die Malbergse glossen dateren uit de achtste eeuw, en de Frankische of Oudnederlandse glossen zijn slechts bewaard gebleven in kopieën die zijn vervaardigd door schrijvers die geen Nederlands kenden maar Latijn of een Romaanse taal (Oudfrans) als moedertaal hadden: ook hier is dus sprake van een tweetalige situatie die ertoe leidt dat de *h* wegvalt in het schrift.
11. Er is weliswaar het DiT-corpus (Dutch in Transition), opgebouwd door Ans van Kemnade, maar dit materiaal is alleen beschikbaar in een kritische editie waarin spellingsbijzonderheden zijn rechtgetrokken, zodat we niet weten of een etymologische spelling ook in het origineel aanwezig was.

Bibliografie

- Berteloot, Amand (1984), *Klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*, 2 delen, Gent.
 CG = Corpus Gysseling: zie Gysseling.
 CRM = Corpus van Reenen-Mulder met 14de-eeuwse ambtelijke teksten.
 Camp, Valeria van (2011), *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Henegouwen, Holland en Zeeland. Schriftelijke communicatie tijdens een personele unie: Henegouwen, 1280-1345*, 2 delen, Hilversum.
 Dalen-Oskam, K. van, M. Rem & E. Wattel (2004), 'De opkomst van *bezegelen* in de veertiende eeuw: een methodologische vergelijking', in: *Taal in verandering*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, pp. 147-160.

- FAND = J. Goossens, J. Taeldeman e.a. (1998-2005), *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*, 4 delen, Gent.
- Gysseling, M. (1977-1987), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks I: *Ambtelijke bescheiden*, 9 delen; Reeks II: *Literaire handschriften*, 6 delen, 's-Gravenhage = *Corpus Gysseling* (CG).
- Hay, J.B., J.B. Pierrehumbert, A.J. Walker, P. LaShell (2015), 'Tracking word frequency effects through 130 years of sound change', in: *Cognition* 139: 83-91; <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S001002771500044X>
- Hernandez-Campoy, Juan M. & J. Camilo Conde-Silvestre (eds) (2012), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*, Oxford: Wiley-Blackwell.
- Hualde, José (2011), 'Sound change', in: M. van Oostendorp, C. Ewen, E. Hume, K. Rice (eds.), *The Blackwell companion to phonology*. Vol. 4. Malden, MA: Blackwell, 2214-2235.
- Janssens, Guy m.m.v. Ann Marynissen (2003), *Het Nederlands vroeger en nu*, Leuven.
- Kloeke, G.G. (1924), 'Klankoverdrijving en goedbedoelde (hypercorrecte) taalvormen', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 43: 161-189.
- Labov, W. (1972), *Sociolinguistic patterns*, University of Pennsylvania Press.
- Labov, W. (2010). *Principles of linguistic change. Cognitive & cultural factors* (Vol. III). Oxford: Wiley Blackwell.
- Loon, J. van (2014), *Historische fonologie van het Nederlands*, Antwerpen.
- Mantou, Reine (1972), *Actes originaux rédigés en français dans la partie flamingante du Comté de Flandre (1250-1350). Étude linguistique*, Liège.
- McColl Millar, Robert & Harry Trask (2015), *Trask's Historical Linguistics*, Third Edition, Routledge: New York.
- Milroy, J. (1983), 'On the sociolinguistic history of /h/-dropping in English', in: M. Davenport, E. Hansen & H.F. Nielsen (eds.), *Current Topics in English Historical Linguistics*, Odense University Press, pp. 37-51.
- Milroy, J. (1992), 'Middle English Dialectology', in: *Cambridge History of the English Language Volume 2: 1066-1476*, pp. 156-206, Cambridge University Press.
- Mooijart, Marijke (1992), *Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten*, Utrecht.
- Nijen Twilhaar, J. (1992), 'Deflexie en genusverlies', in: *De nieuwe Taalgids* 85, 147-160.
- Pope, M.K. (1934), *From Latin to Modern French with special consideration of Anglo-Norman*, Manchester.
- Reenen, P. van & M. Mulder (1993), 'Een gegevensbank van 14de-eeuwse Middelnederlandse dialecten op computer', in: *Lexicos* 3: 259-279.
- Rem, M. (2003), *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340). Naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands*, Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU.
- Sijs, Nicoline van der (2004), *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Toorn, M.C. van den, W. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn & J.M. van der Horst (red.) (1997), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wattel, Evert & Pieter van Reenen (2010), 'Probabilistic maps', in: Alfred Lameli, Roland Kehrein, Stefan Rabanus (eds), *Language and Space, An International Handbook of Linguistic Variation*, Berlin, Volume 2: Language Mapping, Chapter 25, 495-505, 2501-2505.
- Weijnen, A. (1991), *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*, Den Haag.
- Willemyns, Roland (2003), *Het verhaal van het Vlaams*, Utrecht/Antwerpen.
- Wulf, C. De (2003), 'Procope van de h-', in: *Taal & Tongval* 2: 216-231.

Over de auteurs

Margit Rem, Radboud Universiteit Nijmegen, Nederlandse Taal en Cultuur, Erasmusplein 1, 6525 HT Nijmegen.

E-mail: m.rem@let.ru.nl

Nicoline van der Sijs, Radboud Universiteit Nijmegen, Nederlandse Taal en Cultuur, Erasmusplein 1, 6525 HT Nijmegen / Meertens Instituut, Oudezijds Achterburgwal 185, 1012 DK Amsterdam

E-mail: post@nicolinevdsijs.nl

Marjolein van Os, student Taalwetenschap Radboud Universiteit Nijmegen, Erasmusplein 1, 6525 HT Nijmegen.

E-mail: marjolein.van.os@student.ru.nl